

SIGILII DOBROGENE INEDITE. III*

DE

COSTEL CHIRIAC, LUCIAN MUNTEANU**

Abstract

We continue the regular publishing of the sealings found in Dobruja, by presenting several civic and provincial sealings. Based on the sealings' legends, we were able to identify the names of the following cities from Asia Minor: Dios Hieron, Ephesos, Hypaipa, Klazomenai and Tralleis. One sealing bear the name of Pamphylia province. We believe that the commercial sealings discovered in the Lower Danube area attest to the trading of goods imported from Asia Minor, in order to maintain the logistics of the Roman army stationed along the Danube during the Gothic war under the emperor Valens (366-369 CE).

Keywords: sealings, commerce, Dobruja, Asia Minor, Gothic war.

Continuăm publicarea sigiliilor descoperite pe teritoriul Dobrogei¹, prin prezentarea unor piese inedite, aflate în diverse colecții publice și private din România și din Bulgaria. Toate descoperirile pe care le facem cunoscute în lucrarea de față aparțin unei singure categorii, cea a sigiliilor comerciale civice și provinciale².

CATALOG³

A. SIGILII CIVICE

I. Dios Hieron (Lydia)

1. a. ΔΙΟC/ΙΕΠΙ;
- b. 5,74 g; 15x17 mm;
- c. zona Sucidavei (între localitățile Izvoarele și Dunăreni, jud. Constanța);
- d. MINAC (colecția I. Matei), inv. 82.297;
- e. informații I. Matei, București (Pl. I/1).

II. Ephesos (Ionia)

2. a. ΕΦΕ/CI;
- b. 3,80 g; 16x19 mm;
- c. Durostorum;
- d. MRIS;
- e. informații I. Valeriev, Dobrich și G. Atanasov, Silistra (Pl. I/2).

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS - UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

** Institutul de Arheologie, Iași; chiriaccostel@yahoo.com; lucanas2000@yahoo.com

¹ Pentru lucrările anterioare vezi: CHIRIAC 2012; CHIRIAC 2013.

² Pentru această categorie de sigilii a se vedea: ROSTOVTSSEV 1897: 470; ROSTOVTSSEV, PROU 1900: 9; CULICĂ 1976: 116-117; STILL 1995: 85-97.

³ Explicații la Catalog: a. legenda; b. greutate, diametru, stare de conservare (g – gram; mm – milimetru; b.c. – bine conservat; s.c. – slab conservat; f.s.c. – foarte slab conservat); c. locul de descoperire; d. locul de păstrare (ICEM - Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea; MINAC - Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; MRID – Muzeul Regional de Istorie Dobrich; MRIS – Muzeul Regional de Istorie Silistra; inv. - inventar); e. alte informații. Dorim să mulțumim celor care ne-au pus la dispoziție piesele pentru studiu și ne-au oferit informații prețioase despre originea lor: G. Atanasov (Silistra), I. Valeriev (Dobrich), I. Matei (București) și G. Nuțu (Tulcea). Desenele au fost realizate de către R. Ionescu, de la Institutul de Arheologie din Iași.

3. a. [E]ΦE/CIωN;
 b. 5,45 g; 17x19 mm;
 c. Durostorum;
 d. MRIS;
 e. informații I. Valeriev, Dobrich și G. Atanasov, Silistra (Pl. I/3).

4. a. EΦ[E]/CI[ωN];
 b. 8,30 g; 20x21 mm;
 c. Durostorum;
 d. MRIS;
 e. informații I. Valeriev, Dobrich și G. Atanasov, Silistra (Pl. I/4).

III. Hypaipa (Lydia)

5. a. ΥΠΑ/ΠΠΑ;
 b. 7,69 g; 15x19 mm;
 c. Ibida;
 d. ICEM (colecția I. Matei);
 e. informații I. Matei, București (Pl. I/5).

6. a. ΥΠΑ/[I]ΠHN;
 b. 6,05 g; 15x17 mm;
 c. zona Sucidavei (între localitățile Izvoarele și Dunăreni, jud. Constanța);
 d. MINAC (colecția I. Matei), inv. 82.298;
 e. informații I. Matei, București (Pl. I/6).

IV. Klazomenai (Ionia)

7. a. ΚΑΑ[Z]/OM[H];
 b. 5,17 g; 15x19 mm;
 c. zona Sucidavei (între localitățile Izvoarele și Dunăreni, jud. Constanța);
 d. MINAC (colecția I. Matei), inv. 82.299;
 e. informații I. Matei, București (Pl. I/7).

V. Tralleis (Lydia)

8. a. ΤΡΑ/ΛΙC;
 b. 5,80 g; 15x17 mm;
 c. Halmyris; descoperit în anul 2001, în așezarea civilă, în S1, *passim*;
 d. ICEM;
 e. informații G. Nuțu, Tulcea (Pl. I/8).
9. a. ΤΡΑ/ΛΙC;
 b. 6,80 g; 14x15 mm;
 c. zona Sucidavei (între localitățile Izvoarele și Dunăreni, jud. Constanța);
 d. MINAC (colecția I. Matei), inv. 82.301;
 e. informații I. Matei, București (Pl. I/9).

B. SIGILLI PROVINCIALE

Pamphylia (regiune)

10. a. ΠΑΜΦΥΛΑ•Α•;
 b. 5,47 g; 16 mm;
 c. Zona de sud a Dobrogei (Bulgaria);
 d. MRID;
 e. informații V. Ioto, Dobrich (Pl. I/10).

Toate sigiliile sunt imprimate pe o singură parte, iar pe revers apare o umflătură, care are, de cele mai multe ori, o formă neregulată⁴. Deși tehnica de producere a acestor piese trebuie să fi fost relativ simplă și presupunea resurse limitate, ea este dificil de reconstituit. Credem că plumbul era turnat într-un tipar, apoi se aplica o sârmă de bronz, peste care erau adăugate alte câteva picături de plumb topit, iar suprafața era imprimată. Ipoteza turnării plumbului în două etape este susținută de existența unor piese formate din două bucăți distincte, linia de separare între ele fiind vizibilă la nivelul canalului longitudinal⁵. Tiparele puteau fi confecționate din ceramică, piatră scobită, sau puteau fi procurate direct din natură. Astfel, chiar una dintre piesele înregistrate în Catalog are pe revers amprente posibile ale unui sămbure de fruct (Cat. 8). Din cauza modului neglijent de fabricare, dimensiunile și greutatea sigiliilor sunt foarte diferite. Diametrul bazei variază între 14 și 21 mm, iar înălțimea umflăturii, între 4 și 11 mm. Greutățile lor oscilează între 3,80 și 8,30 g, jumătate dintre ele concentrându-se între 4 și 6 g.

Toate piesele civice poartă inscripții, cu litere grecești, înfățișate, cel mai adesea, într-un *quadratum incusum* și reprezentând numele orașelor de unde provin. De fiecare dată legenda este desfășurată pe două rânduri, despărțite, uneori, de o bară (Cat. 5,8). Doar sigiliul provincial are inscripția încadrată într-un cerc, fiind dispusă pe trei linii (Cat. 10). Din punct de vedere gramatical, forma legendei este în cazul nominativ (singular), redând numele orașului (Cat. 5, 8-9, 10) și în cazul genitiv (plural), făcând referire la locuitorii acestuia (Cat. 2-4, 6). În alte două situații sunt folosite abrevieri (Cat. 1, 7)⁶. Remarcăm faptul că denumirea aceleiași cetăți poate apărea sub forme deosebite (Cat. 2-4), uneori aflate chiar în cazuri distincte (Cat. 2-4, 5-6). Singurele două piese care poartă aceeași inscripție (Cat. 8-9) au fost bătute cu ștanțe diferite, căci sunt evidente numeroase diferențe privind forma, dimensiunile și poziția literelor în câmpul sigilar.

Pe baza legendei sigiliilor, au fost identificate numele următoarelor orașe, majoritatea localizate pe coasta de vest a Asiei Mici: Dios Hieron (Lydia)⁷, Ephesos (Ionia)⁸, Hypaipa (Lydia)⁹, Klazomenai (Ionia)¹⁰ și Tralleis (Lydia)¹¹, împreună cu provincia Pamphylia¹². Toate piesele au fost descoperite în situri romane din Dobrogea sau în apropierea lor (Pl. II): Durostorum (Cat. 2-4), Ibida (Cat. 5), Halmyris (Cat. 8), zona Sucidavei, între localitățile Izvoarele și Dunăreni (Cat. 1, 6-7, 9) și în nord-estul Bulgariei (Cat. 10). Din literatura de specialitate se cunosc numeroase sigilii comerciale civice și provinciale, aflate pe teritoriul Dobrogei, în special, în zona limes-ului dunărean, la Noviodunum¹³, Cius¹⁴, Altinum¹⁵, Sucidava¹⁶, Durostorum¹⁷ și, probabil, pe țărmul Mării Negre, la Tomis¹⁸. În afara acestei zone, piese similare au fost

⁴ STILL 1995: 42-45, 53, Fig. I/5.

⁵ O opinie diferită despre confecționarea acestor piese vezi la CULICĂ 1975: 227-231 și STILL 1995: 43-44, 50-51. În momentul de față se încearcă, pe cale experimentală, reconstituirea tehnicii de fabricare a acestor piese, împreună cu specialiștii de la Muzeul de Istorie a Moldovei (Iași). De asemenea, se efectuează investigații asupra compoziției unora dintre sigilii.

⁶ Am urmat, în linii mari, modelul folosit de STILL 1995: 91-92.

⁷ BÜRCHNER 1903: 1083-1084; BARRINGTON ATLAS: 845, Map 56.G5.

⁸ BÜRCHNER 1905: 2773-2822; WIRBELAUER, HÖCKER 1997: 1078-1085; BARRINGTON ATLAS: 941, Map 61.E2 (Ephesus).

⁹ BÜRCHNER 1914: 195-196; BARRINGTON ATLAS: 847, Map 56.F5.

¹⁰ BÜRCHNER 1921: 554-556; ZIEGLER, ENGELMANN 1999: 498; BARRINGTON ATLAS: 848, Map 56.D5.

¹¹ RUGE 1937: 2093-2128; KALETSCH 2002: 750-751; BARRINGTON ATLAS: 947, Map 61.F2 (Tralles).

¹² RUGE 1949: 354-407; MARTINI 2000: 216-219.

¹³ BARNEA 1985a: 240-241, Nr. 4; 238, Pl. I/4; BARNEA 1986: 121, Nr. 4; Pl. I.4; BARNEA 1990a: 155; BARNEA 1995: 101-102, No. 6; BARNEA 1997: 354; CURTA 2002: 25, No. 68.

¹⁴ CHIRIAC, UNGUREANU 2004: 236-238, Fig. 4.a-b.

¹⁵ BARNEA 1990: 317, Nr. 3; 318, Pl. I.3.

¹⁶ DIACONU 1973: Fig. 3.7; CULICĂ 1975: 241 sqq., Nr. 28-29, 46-64, 66, 68, 85, 104, 116-117, 126; CULICĂ 1976: 118-121, 126-127, 131-133 și Pl. III sqq., Nr. 28-29, 46-64, 66, 68, 85, 104, 116-117, 126; CULICĂ 1979: 147, No. 139; 148 și Fig. 1.139; 2.139; 5; BARNEA 1990: 317; BARNEA 1996: 215-216, Nr. 2; 217, Fig. 1.2; STILL 1994a: 352, Fig. 3.2-10; STILL 1995: 315-317, No. 0316-0319; 321-326, No. 0333-0350; 330, No. 0361-0362; 542, No. 1588; 544, No. 1596-1596A; 546, No. 1604-1605.

¹⁷ BARNEA 1982: 202, No. 2; 205, Pl. 1.2; CURTA 2002: 25, No. 70.

¹⁸ BARNEA 1969: 23-25, No. 1-8, Fig. 1.1-8; BARNEA 1972: 253-254, Fig. 2.1-4; BARNEA 1982: 202; BARNEA 1985a: 241; BARNEA 1985: 298; BARNEA 1986: 121; BARNEA 1990: 317; BARNEA 1992: 284-285, Nr. 3-4; BARNEA 1997: 354; CULICĂ 1976: 118-120; STILL 1994a: 352, Fig. 3.11-13; STILL 1995: 327-329, No. 0353-0360.

descoperite, în cantități mai mici, în interiorul Balcanilor (Arzus¹⁹, Cabyle²⁰, Translitis²¹ și Kocherinovo²²) și, în mod excepțional, în situri din diferite părți ale lumii romane: Novae²³, Siscia²⁴, Lugdunum²⁵, Augusta Treverorum²⁶ sau Ickham²⁷. Lista orașelor micro-asiatice din care provin sigiliile respective este una extrem de diversificată, dar, în general, se poate constata preponderența centrelor ioniene (Smyrna, Ephesos) și lydiane (Hypaipa). Remarcăm faptul că în lotul de față sunt atestate numele unor localități (Dios Hieron, Tralleis și, probabil, Klazomenai) despre care nu aveam cunoștință, din descoperirile similare, realizate până în prezent.

Teritoriul în care au fost aflate cele mai multe sigilii comerciale civice și provinciale suprapune, în linia mari, zona de prezență și de acțiune a armatei romane în Balcani și la Dunărea de Jos, în timpul războiului cu goții, purtat de împăratul Valens, între anii 366-369 d. Chr. (*Amm. Marc.* 27.5)²⁸. Acest conflict a afectat, în mod special, teritoriul provinciilor Moesia Secunda și Scythia, ambele aparținând diocezei Thraciei²⁹. Cartierul general al împăratului a fost la Marcianopolis, iar acțiunile sale militare s-au desfășurat, îndeosebi, în zona vadurilor de trecere ale Dunării, din preajma cetăților Durostorum, Carsium și Noviodunum³⁰. După cum se știe, în anul 369 d. Chr., la Noviodunum, între Valens și Athanaric s-a încheiat un tratat de pace favorabil romanilor, dar acceptabil pentru goți. Cu această ocazie, se deschideau, la Dunăre, două târguri pentru schimburi comerciale între cele două părți semnatare, târguri care au fost fixate, după majoritatea opiniilor, la Noviodunum și Constantiniana – Sucidava (?)³¹.

Mărfurile cărora le erau destinate aceste sigilii făceau parte din sistemul de aprovizionare a trupelor staționate la Dunăre, ele constituind, pesemne, contribuția orașelor din dioceza Asia Mică, fiind controlate printr-un sistem vamal specific, similar celui dintr-o perioadă anterioară, *Quadragesima portuum Asiae*, care avea sediul la Ephesos³². Probabil că a fost adoptat un sistem unic de sigilare a mărfurilor destinate aprovizionării armatei dunărene, coordonat administrativ din acest centru ionian³³. Astfel s-ar putea explica de ce sigiliile unor orașe din interiorul Asiei Mici apar împreună cu cele aparținând marilor cetăți de pe țărmul ionian. Credem că apariția unui număr relativ mare de piese sigilare comerciale civice și provinciale se datorează unui moment anume, legat de războiul lui Valens cu goții, care a determinat o cerere mare de produse necesare aprovizionării armatei, suplinită de contribuția orașelor din Asia Mică. Probabil că întrebuițarea acestor sigilii s-a realizat doar pe durata conflictului, deși o folosire mai îndelungată a lor, poate până la dezastrul de la Hadrianopolis, din anul 378 d. Chr., trebuie avută în vedere³⁴.

Acest sistem de sigilare și dirijare a mărfurilor din Asia Mică, destinate trupelor dunărene, a fost controlat și condus, se pare, de către *Comes Sacrarum Largitionum*, care acționau cu acordul imperial³⁵. Un rol important îl aveau și acei *Comites commerciorum*, organizați, geografic, în dioceze (Not.Dign. Or.

¹⁹ GERASSIMOVA-TOMOVA 1994: 378-380, No. 17-25; STILL 1994a: 352, Fig. 3.14-19; STILL 1994: 391, No. 6-7; 395, Fig. 6-7; STILL 1995: 334-339, No. 0373-0378, 0380-0385, 0387.

²⁰ GERASIMOV 1974: 318-319; GERASSIMOVA-TOMOVA 1982: 144-145, No. 6; Fig. II.11-12; STILL 1995: 317, No. 320; 333-334, No. 0369-0370; 472, No. 1724.

²¹ STILL 1995: 334, No. 0371-0372.

²² STILL 1995: 338-339, No. 0386.

²³ MROZEWICZ 1981: 82, No. 18, Fig. 18; STILL 1995: 326-327, No. 0351.

²⁴ KOŠČEVIĆ 2000: 95; 97, No. 1; 99, T. 1.1.

²⁵ DISSARD 1905: 33, No. 172; 114-115, No. 703, Pl. VII.703; STILL 1995: 315, No. 0315A; 320-321, No. 0331.

²⁶ CÜPPERS 1974: 170, No. 39; BINSFELD 1988: Pl. 1.3; STILL 1995: 318, No. 0328; 320, No. 0329.

²⁷ HASSALL, TOMLIN 1979: 352, No. 33e, Fig. 26.e; FRERE 1990: 95, No. 2411.41, Fig. 41; STILL 1994a: 352, Fig. 3.1; STILL 1995: 318, No. 0325.

²⁸ SUCEVEANU, BARNEA 1991: 164-167; SEAGER 1999: 599-604; LENSKI 2002: 127-143; KULIKOWSKI 2007: 115-118.

²⁹ ZAHARIADE 2006: 39-43.

³⁰ SUCEVEANU, BARNEA 1991: 164-165; LENSKI 2002: 127-133.

³¹ SUCEVEANU, BARNEA 1991: 165; SEAGER 1999: 600-601; LENSKI 2002: 134-137.

³² Despre districtele vamale din Asia Mică, în epoca Principatului, a se vedea LAET 1949: 273-281; MITCHELL 2008: 195-197; RATHBONE 2008: 274; ROWE 2008: 248-250. Despre redeschiderea unui sistem vamal în provincia Asia, având centrul în același oraș ionian, probabil în vremea lui Iulian Apostatul, vezi BOON 1991: 318-319.

³³ Despre folosirea acestor piese pentru sigilarea mărfurilor destinate aprovizionării armatei, a se vedea STILL 1995: 89, 93-94.

³⁴ DIACONU 1973: 639; ZAHARIADE 1988: 172-173; SUCEVEANU, BARNEA 1991: 241; LENSKI 2002: 136.

³⁵ ZAHARIADE 1988: 159-161, 170-171; ZAHARIADE 2006: 141-142; SUCEVEANU, BARNEA 1991: 238-239; STILL 1995: 95.

13.6.8), care erau însărcinați cu supravegherea activităților de schimb, probabil inclusiv cu populațiile de dincolo de Dunăre³⁶. Produsele și bunurile destinate acestui comerț erau transportate atât pe mare, cât și pe uscat, de-a lungul marilor drumuri care uneau capitala Constantinopol cu regiunile dunărene.

Credem că sigiliile care poartă numele unor orașe și provincii din Asia Mică constituie o dovadă a comerțului, dirijat de către stat, cu mărfuri aduse din această zonă relativ liniștită și prosperă a Imperiului, cu scopul de a întreține logistica armatei romane de la Dunăre, în timpul războiului cu goții, purtat de împăratul Valens. Nu este exclus ca aceste produse să fi fost folosite și pentru susținerea celor două târguri deschise la Noviodunum și Sucidava (?), după pacea din anul 369 d. Chr.

BIBLIOGRAFIE

- BARNEA 1997 Barnea, I., *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, in: SCIVA, 48/4, 353–360.
- BARNEA 1996 Barnea, I., *Sigilii bizantine din Dobrogea*, in: SCIVA, 47/2, 215–220.
- BARNEA 1995 Barnea, I., *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, in: Oikonomides, N. (ed.): *Studies in Byzantine Sigillography*, 4, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 97–110.
- BARNEA 1992 Barnea, I., *Unedierte byzantinische Bleisiegel aus Tomis-Constanța*, in: *Pontica*, 25, 281–296.
- BARNEA 1990 Barnea, I., *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, in: *Pontica*, 23, 315–334.
- BARNEA 1990a Barnea, I., *Les sceaux byzantins mis au jour à Noviodunum*, in: Oikonomides, N. (ed.), *Studies in Byzantine Sigillography*, 2, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 153–161.
- BARNEA 1986 Barnea, I., *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, in: RESEE, 24/2, 117–125.
- BARNEA 1985 Barnea, I., *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, in: *Byzantina*, 13/1, 295–312.
- BARNEA 1985a Barnea, I., *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (II)*, in: *Pontica*, 18, 235–248.
- BARNEA 1982 Barnea, I., *Sigilii bizantine de la Durostorum – Dorostolon*, in: *Pontica*, 15, 201–212.
- BARNEA 1972 Barnea, I., *Relațiile provinciei Schythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, in: *Pontica*, 5, 251–265.
- BARNEA 1969 Barnea, I., *Plombs Byzantins de la Collection Michel C. Soutzo*, in: RESEE, 7/1, 21–33.
- BINSFELD 1988 Binsfeld, W., *Galatische Ware in Trier*, in: *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier: aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Trier, 20, 13–16.
- BOON 1991 Boon, G. C., *Plumbum Britannicum and Other Remarks*, in: *Britannia*, 22, 317–322.
- BÜRCHNER 1921 Bürchner, L., *Klazomenai*, in: RE, XI/1, 554–556.
- BÜRCHNER 1914 Bürchner, L., *Hypaipa*, in: RE, IX/1, 195–196.
- BÜRCHNER 1905 Bürchner, L., *Ephesos* (no. 1), in: RE, V/2, 2773–2822.
- BÜRCHNER 1903 Bürchner, L., *Dios Hieron* (no. 1), in: RE, V/1, 1083–1084.
- CHIRIAC 2013 Chiriac, C., *Sigilii dobrogene inedite. II*, in: ArhMold, 36, 159–168.
- CHIRIAC 2012 Chiriac, C., *Sigilii dobrogene inedite. I*, in: ArhMold, 35, 233–242.
- CHIRIAC, UNGUREANU 2004 Chiriac, C., Ungureanu, C., *Cius – New Roman Finds on the Danubian Limes in Scythia (Dobrodja)*, in: ArhMold, 27, 233–239.
- CULICĂ 1979 Culică, V., *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Addenda et corrigenda)*, in: *Pontica*, 12, 145–149.
- CULICĂ 1976 Culică, V., *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (IV-V)*, in: *Pontica*, 9, 116–133.
- CULICĂ 1975 Culică, V., *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea) (I-III)*, in: *Pontica*, 8, 215–262.
- CÜPPERS 1974 Cüppers, H., *Ausgewählte römische Moselfunde*, in: *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete*, Trier, 37, 149–173.

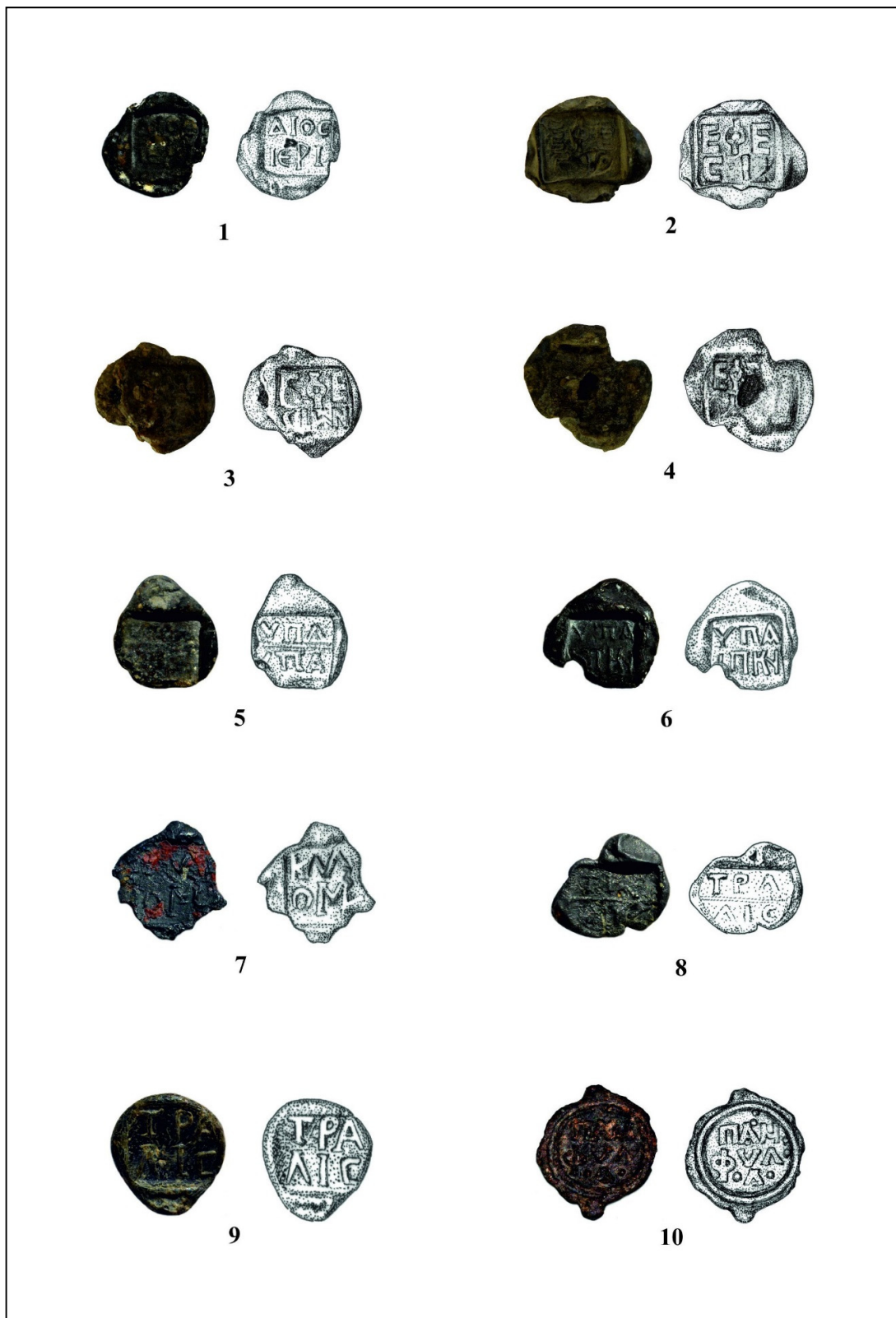
³⁶ ZAHARIADE 1988: 160–161, 170–173; ZAHARIADE 2006: 141–142, 150–154; SUCEVEANU, BARNEA 1991: 237–238.

- CURTA 2002 Curta, F., *Quaestura exercitus: The Evidence of Lead Sealings*, in: *Acta Byzantina Fennica*, New Series, Helsinki, 1, 9–26.
- DIACONU 1973 Diaconu, P., *Despre data pătimirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos*, in: *SCIVA*, 24.4, 633–641.
- DISSARD 1905 Dissard, P., *Collection Récamier. Catalogue des Plombs Antiques (Sceaux, Tessères, Monnaies et Objets Divers)*, Rollin et Feuadent, Paris-London.
- FRERE 1990 Frere, S. S., *Lead Sealings*, in: Frere, S. S., Roxan, M., Tomlin, R.S.O. (eds.), *The Roman Inscriptions of Britain. II. Instrumentum Domesticum (Personal Belongings and the like). 1. The Military Diplomata; Metal Ingots; Tesserae; Dies; Labels and Lead Sealings (RIB 2401–2411)*, Alan Sutton Publishing, Gloucester, 87–124.
- GERASSIMOVA-TOMOVA 1994 Gerassimova-Tomova, V., *T'rgovskite vr'zki na Arzoz (I-III v. ot n.e.)*, in: Draganov, D. (ed.), *Poselishthen zhiivot v drevna Trakiya. III Mezhdunaroden Simpozium 'Kabile', 17-21 mai 1993, Jambol; dokladi, Istoricheski muzei, Jambol*, 371–388.
- GERASSIMOVA-TOMOVA 1982 Gerassimova-Tomova, V., *T'rgovski Plombi i Marki ot Kabile*, in: Velkov, V. (ed.), *Pârvi Natsionalen Simpozium – Poselishthen Zhiivot v Trakiya: 14-17 septemvri 1982, Jambol, Istoricheski muzei, Jambol*, 141–152.
- GERASIMOV 1974 Gerasimov, T., *Mitnicheska plomba c imeto na grad Efes v Mala Asiya*, in: *Izvestiya na Arkheologicheskaya Institut, Sofia*, 34, 318–319.
- HASSALL, TOMLIN 1979 Hassall, M. W. C., Tomlin, R. S. O., *Roman Britain in 1978. II. Inscriptions*, in: *Britannia*, 10, 339–356.
- KALETSCHE 2002 Kaletsch, H., *Tralleis* (no. 2), in: *DNP*, XII/1, 750–751.
- KOŠČEVIĆ 2000 Košćević, R., *Olovne pločice posebne namjene*, in: *Prilozi Instituta za arkeologiju u Zagrebu*, Zagreb, 17, 95–101.
- KULIKOWSKI 2007 Kulikowski, M., *Rome's Gothic Wars: from the Third Century to Alaric*, Cambridge University Press, Cambridge.
- LAET 1949 Laet, S. J., *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du haut-empire*, De Tempel, Brugge.
- LENSKI 2002 Lenski, N. E., *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, University of California Press, Berkeley.
- MARTINI 2000 Martini, W., *Pamphylia*, in: *DNP*, IX, 216–219.
- MITCHELL 2008 Mitchell S., *Geography, Politics, and Imperialism in the Asian Customs Law*, in: Cottier, M., Crawford, M. H., Crowther, C. V., Ferrary, J. L., Levick, B. M., Salomies, O., Wörle, M. (eds.), *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press, Oxford–New York, 165–201.
- MROZEWICZ 1981 Mrozewicz, L., *Les plombs de Novae*, in: *Archeologia. Rocznik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa, 32, 79–84.
- RATHBONE 2008 Rathbone, D., *Nero's Reforms of Vectigalia and the Inscription of the Lex Portorii Asiae*, in: Cottier, M., Crawford, M. H., Crowther, C. V., Ferrary, J. L., Levick, B. M., Salomies, O., Wörle, M. (eds.), *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press, Oxford–New York, 251–278.
- ROSTOVTSEW, PROU 1900 Rostovtsew, M., Prou, M., *Catalogue des plombs de l'antiquité, du moyen âge et des temps modernes conservés au Département des médailles et antiques de la Bibliothèque Nationale*, Rollin et Feuadent, Paris.
- ROSTOVTSEW 1897 Rostovtsew, M., *Étude sur les plombs antiques*, in: *RN*, 4. série, 1, 462–493.
- ROWE 2008 Rowe, G. D., *The elaboration and diffusion of the text of the Monumentum Ephesenum*, in: Cottier, M., Crawford, M. H., Crowther, C. V., Ferrary, J. L., Levick, B. M., Salomies, O., Wörle, M. (eds.), *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press, Oxford–New York, 236–250.
- RUGE 1949 Ruge, W., *Pamphylia*, in: *RE*, XVIII/3, 354–407.
- RUGE 1937 Ruge, W., *Tralleis* (no. 2), in: *RE*, VIA/2, 2093–2128.
- SEAGER 1999 Seager, R., *Roman Policy on the Rhine and the Danube in Ammianus*, in: *Classical Quarterly*, Oxford, 49, 579–605.

- STILL 1995 Still, M. C. W., *Roman Lead Sealings, I-II*, London (Ph.D. Thesis, University College London, Institute of Archaeology).
- STILL 1994 Still, M. C. W., *Some Roman Lead Sealings from Arzus*, in Draganov, D. (ed.), *Poselishten zhivot v drevna Trakiya. III Mezhdunaroden Simpozium 'Kabile', 17-21 mai 1993, Jambol; dokladi*, Istoricheski muzei, Jambol, 389–395.
- STILL 1994a Still, M. C. W., *Parallels for the Roman Lead Sealing from Smyrna Found at Ickham, Kent*, in: *Archaeologia Cantiana*, Maidstone, 114, 347–356.
- SUCEVEANU, BARNEA 1991 Suceveanu, A., Barnea, A., *La Dobroudja romaine*, Ed. Enciclopedică, Bucarest.
- WIRBELAUER, HÖCKER 1997 Wirbelauer, E., Höcker, C., *Ephesos*, in: DNP, III, 1078–1085.
- ZAHARIADE 2006 Zahariade, M., *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Hakkert, Amsterdam.
- ZAHARIADE 1988 Zahariade, M., *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ZIEGLER, ENGELMANN 1999 Ziegler, K., Engelmann, H., *Klazomenai*, in: DNP, VI, 498.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1-10. Civic and provincial sealings found in Dobruja (Cat. 1-10);
- Pl. II. Map of Dobruja's sites with civic and provincial sealings.

Pl. 1. Sigilii comerciale civice și provinciale descoperite în Dobrogea (Cat. 1-10).

Pl. II. Harta situilor din Dobrogea cu sigilii comerciale civice și provinciale.